

տերութեան՝ աւելի բանի մը տարիէ ի վեր՝ իր հպատակաց հանգստութեանն ու երջանկութեանը համար ունեցած խնամքն ու ջանքը, օգնութիւն գտնելով անոնց հայրենասիրութենէն ու հաստատութենէն, այնպէս ըբեր է որ նեւ գնետե աւելի ալ կըբաղդրանայ անոնց իրենց հայրենիքը, Էս ոչ միայն տեղացիք կընային որ հոն մնան՝ այլ Էս դրսի երկիրներու բնակիչներն ալ կըփափաքին հոն դիմել : Այս այսպէս ըլլալով, շատ կըտարակուսինքր քէ այնչափ ազատութիւններ ու այնպիսի հանգստութիւններ խոստացուին Հայոց որ յօժարին Բիւզանդիոնի ջրնաղ ավիւնքը, փոքր Ասիոյ բարեբեր լեռները, Հայաստանի պարարտարօտ դաշտերն ու հովիտները ճգել բազմութեամբ ու ձեգայիքը շէնցընելու երբայ :

Հապա ինչ ըսենք ապագային համար՝ որ ամեն ազգաց, Էս մանաւանդ տառապելոց Էս նուազելոց, աջքին առջեւն է անդադար. վասն զի անոր մէջ կըղիտեն կըփնտռեն այն յուսոյ նշույլը որ կընայ առաջնորդել իրենց՝ հին առեւի բարոյական Էս մտաւորական ազգային յառաջադիմութեանը հասնելու : Բնական բան է որ այս յոյսը կըյորդորէ ամեն ազգ Էս ժողովուրդ աւելի ալ ամփափուելու՝ քան քէ նորէն նորէն ցրուելով տկարանալու միւլէ. ի սպաս : Օսմանեան տերութիւնն որ յառ հասկըցած է այս իր հպատակաց միաբանասեր Էս ուսումնասեր ջանքին նոյն իսկ իր հաստատութեանն ու ծաղկելունն մեծապէս օգտակար ըլլալը, կըբողոս արդեօք որ Հայոց պէս ազգ մը նեռանայ իր երկրէն, որ այնչափ կարօտ է մշակութեան Էս ամեն տեսակ բարգաւաճանաց, Էս երբայ նեռանար Էս օտար երկիրները ծաղկեցընելու աշխատի :

Անա այս երէր խորհրդածութիւնները ջեն բողոս մեզի կարծել քէ օգտակար սեպեն Հայր Պարոն Պարպիէ տիւ Պորածին առաջարկութիւնը, Էս ընկուելու յօժարին : Էս սակայն պարտը կընամարինք մեզի գովելով գովել իր հանձարեղ մտածութիւնը, իրաւացի նախատեսութիւնը, Էս իր տերութեան օգտակար ծառայութիւնն մը ընելու ազնուական ու վեմ փոյրն ու փափաքը : Մասնաւոր շնորհակալութեան ալ արժանի կընանչնանք զինքը այն գովասանական խորհրդածութիւններուն համար որ գաղղիական վեհանձնութեամբ Էս անկողմնասեր մտօք ըբեր է գրուածքին մէջ մեր ազգին վրայ :

le patriotisme de ses fidèles sujets, fait depuis quelques années pour le bien-être de son pays, ont réussi à leur rendre le séjour de leur patrie de plus en plus agréable; de sorte que non-seulement les indigènes aiment à y rester, mais que même les étrangers cherchent à s'y rendre. Cela étant, nous doutons fort qu'on puisse promettre aux Arméniens des libertés et des avantages qui les déterminent à quitter les charmants rivages du Bosphore, les montagnes délicieuses de l'Asie-Mineure, les vallées fertiles de l'Arménie, pour aller coloniser l'Algérie.

Et que dire de l'avenir, qui recèle en lui les espérances de toutes les nations, surtout celles qui sont opprimées et malheureuses? C'est là qu'elles fixent cette étincelle brillante qui semble les guider vers la régénération morale et intellectuelle des temps anciens. Cette espérance engage naturellement chaque peuple et chaque nation à se resserrer de jour en jour plutôt qu'à s'affaiblir par la dispersion. Le gouvernement ottoman, qui apprécie tous les avantages résultant pour sa stabilité et pour la prospérité de son territoire, des progrès de la civilisation et de l'union cordiale et active de ses sujets, permettrait-il volontiers à ses fidèles Arméniens d'émigrer d'un pays qui a tant besoin d'être cultivé et amélioré en tout, pour aller travailler à la prospérité de contrées lointaines et étrangères ?

Ces trois considérations nous empêchent d'espérer que la proposition de M. Barbié du Bocage soit favorablement accueillie par les Arméniens. Cependant nous nous faisons un devoir d'applaudir à son idée, à sa prévoyance, à ses nobles efforts pour rendre un service éclatant à son pays. Nous lui sommes plus particulièrement reconnaissants pour l'éloge qu'il fait de notre nation dans son écrit, avec une impartialité, une générosité toute française.

ՀԱՅԿԱՉՈՒՆԻ ԻՆՆԵԻՏՍԱՆՆԵՐՈՐԳԻ ԳՍՐՈՒՄ

(Նարայարութիւն.)

Յերեսաց այնքանեաց բազմադարեան աւերմանց խոսքանացաւ երկիրն Էս ամայացաւ առ հասարակ, Էս սովք յաճախեալք սպառեցին զամենայն որ ինչ զերծեալն էր ի սրոյ Էս ի գերութենէ. Էս անդատին ի ժամանակաց յարձակման Թուր-

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite.)

Au milieu de ces dévastations, prolongées pendant plusieurs siècles consécutifs, le sein de la terre, privée de culture, s'épuisa et tarit tout à fait. De fréquentes famines vinrent achever de détruire tout ce qui avait échappé à l'extermination et à

քացն Սելճուզեանց՝ իրրեա ի կես ժ.Ս. դարուն՝ սկըսան Հայք խուռն բազմութեամբ երանել ի բաց գնալ յիւրեանց ի բնիկ երկրէն, եւ ի տար աշխարհս խնդրել գասպնչականութիւն եւ նոր հայրենիս. եւ Լեհաստան եւ Խրիմ, եւ գաւառք հիւսիսակողմանց Կասպիական ծովուն ընկալան զգաղքականս նոցին գառաշինս: Ապա եւ որ գնեան եկին արշաւանացն Սելճուզեանց ասպատակութիւնք՝ ձեպեցին եւ եւս զգաղքականութիւնսն, որք եւ ցմեր ժամանակս հանապազօրդեցին :

Չնեա երեքտասանամեայ մարտից պատերազմի զորս մղեաց Նատըրշահ (Գահմասպ զօւլի խան) ընդդէմ ժամանեանց, եւ որոց վախճան եղև յաղթութեամբն զոր կայաւ եւս ընդ մեջ Կարուց եւ Երեւանայ (1746), հաշտութիւն եղև ընդ ժամանեանսն եւ ընդ Պարսս. եւ մի ի պայմանաց դաշնագրութեանցն էր՝ զի սահմանք երկուցն պետութեանց որոշեացին դարձեալ որպէս էինն առ Մուրատա Գ (1622-1640), այն իսկ է զի Ատրպատական աշխարհն հանդերձ մասամբ երկրին որ ընդ մեջ է Կուր եւ Երասխ գետոց մինչև ցերեան՝ ի ձեռս Պարսից մնացէ: Այս բաժանումն եկաց մնաց այսպէս գամս ուրսուն եւ չորս, յորս եւ չպատահեցին ինչ ի Հայս դեպք նշանաորք. իսկ ի վախճան այնր ժամանակի արքայն Պարսից Ֆերհալի շահ գրգռեաց եւ յարոյց ի վերայ խր ի պատերազմ գեղուսս, որով շեւ նոր իմն տիրապետութիւն մուտ եզիտ ի Հայս ի վերայ երկուցն տերանց որ անդ հրաման տային: Քանզի մինչդեռ ի Գեհրան էր տակաւին իշխանն Մենշչիքով՝ առաքեալ ի ծանուցանել շահին Պարսից գրագաւորել նիկողայոսի կայսեր, եւ ի վերին երեսս մեծարանս յոյժ գտաներ իրրեա չղեապան պետութեան որ բարեկամութեամբ իցէ ընդ Պարսս, Ֆերհալի շահ պատրաստեր ի ծածուկ ի մարտ պատերազմի: Արքայորդին Պարսից եւ ժառանգ արոոյ՝ Ապպաս Միրզա եմուտ յանկարծակի յաշխարհն Վրաց զօրու ծանու, որում առաջնորդին սպայք անգղիացիք Հնդկացն ընկերութեան, եւ ասպատակեաց զգաւառսն Գարապաղի, եւ զՇիրուան եւ զՇաքի. միանգամայն եւ իշխանն Մենշչիքով արկաւ ի կալանս ընդդէմ իրաւանց ազգաց: Ընդ այն արշաւանս եւ ընդ յայտնապէս լուծումն դաշանցն որ ի Կիւլիսրան (1812), սրբամտեցաւ ինքնակալն, եւ հրաման ետ զօրացն խրոց որ ի Կովկաս՝ խաղալ անդէն ի պատերազմ: Հայկազնն Մատարով (Մատարեանց) որ զօրավարէր զօրացն Ռուսաց ընդ ձեռամբ Երմոլով սպարապետին՝ եհար զՊարսս եւսխ մերձ ի Շամ-

l'esclavage. Aussi, dès le milieu du xie siècle, à l'époque de l'invasion des Turks seldjoukides, les Arméniens commencèrent à abandonner en masse leur pays désolé, et à aller chercher sur la terre étrangère l'hospitalité et une nouvelle patrie. La Pologne, la Crimée, les provinces au nord de la mer Caspienne, reçurent leurs premières colonies. Les invasions qui suivirent celles des Turks seldjoukides n'ont fait qu'accélérer ce mouvement d'émigration, qui s'est continué jusqu'à ces derniers temps.

Après treize ans de guerres victorieusement soutenues par Nadir-Schah (Thamasp-Kouli-khan) contre les Ottomans, et terminées par la victoire qu'il remporta entre Kars et Erivan (1746), la Turquie et la Perse firent la paix. Une des clauses du traité qui intervint fut que les limites respectives des deux états seraient rétablies comme au temps de Mourad IV (1622-1640), c'est-à-dire que la province d'Aderbeïdjan et la portion de l'Arménie comprise entre le Kour et l'Araxe jusqu'à Erivan, demeurerait à la Perse. Cette division se maintint pendant quatre-vingts ans, période où aucun événement mémorable ne survint en Arménie. Au bout de ce temps, le roi de Perse Feth-Aly-Schah provoqua entre la Russie et lui une collision dont le résultat fut d'imposer à l'Arménie un nouveau maître qui entra en partage avec les deux souverains qui déjà lui dictaient des lois. Au moment où le prince Menschchikof se trouvait à la cour de Téhéran, où il avait été envoyé pour notifier au schah l'avènement de l'empereur Nicolas, et tandis qu'il était traité ostensiblement avec tous les égards dus à l'ambassadeur d'une puissance amie, Feth-Aly-Schah faisait sous main des préparatifs de guerre. L'héritier présomptif de la couronne de Perse, le prince royal Abbas-Mirza, entra subitement en Géorgie à la tête d'une armée formidable, dirigée par des officiers anglais de la compagnie des Indes, et envahit les provinces de Karabagh, Schirvan et Schéki. En même temps le prince Menschchikof était retenu prisonnier au mépris du droit des gens. Cette agression, violation flagrante du traité de Goulistan (1812), irrita vivement l'empereur, qui envoya à ses troupes du Caucase l'ordre d'entrer aussitôt en campagne. Le général arménien Madathof (Madathian), qui commandait un corps de l'armée russe sous les ordres du général en chef Yermolof, attaqua les Persans, d'abord auprès de Schamkor, dans le Schirvan, et ensuite auprès de Guéndjeh

քոր ի Շիրուան գաւառի, եւ ապա մերձ ի Գանձակ (Կենձե, Ելիսավերփոյ), եւ վանեաց արկ զնոսա անդր քան զսահմանս տերութեանն Ռուսաց : եւ ոչ անդէն զկայ առեայ յաղբականացն, յառաջնցին մտին եւ ինքեանք ի սահմանս բշնամոյն յերկիրն Հայոց որ ընդ ձեռամբ էր Պարսից : եւ բնակիչք վայրացն որ ի վաղուց հետո հեծէին ընդ լծով իշխանացն Պարսից՝ մեծաւ սիրով ընկալան զՌուսս, եւ ընբացեալ բերին առ նոսս զպարենս կարելորս բանակին :

Յամսեանն մարտի գորավարն Պենքենտորֆ դեմ եղեալ ընդ Երասխ գետ՝ կայաւ զգիւղն եւ զվանս Էջմիածնի : Անդուստ եւ գորավարն Փասքեիչ յարձակեալ ընդ կողմն հարաւոյ ետ զՆախջուան եւ պաշարեաց զամուրն Ապպասապատ : Պարսք զամենայն զվնաս առաջնոցն իւրեանց ձախողութեանց զՀայովքն արկեալ, ի վրէժ քինու իւրեանց յաւարի առին զգիւղորես նոցա եւ այրեցին, եւ զբնակիչսն յայն կոյս Երասխայ անցուցին : Փասքեիչ խորտակեաց Երրորդ անգամ զՊարսս, որոց գորավարէր արքայորդին Ապպաս Միրզա, մերձ յամուրն ձանապուտ, զոր եւ կայախակ, որպէս եւ զՄարտարապատ, եւ յետ այնորիկ զԵրեւան եւ զՄարանդ եւ զԳեավրէժ որ մայրքաղաքաց է Ատրպատականին : Յայնժամ կայսրն ի դեպ համարեցաւ առաջի առնել զհաշտութիւն խաղաղութեան. եւ շահն գառաջինն մերժեալ, ապա ի բրեւտես զի առին Ռուսք եւ զՌոմի եւ զԱրտաիլ, խոնարհեցաւ, եւ զաշնադրութեամբն որ ի Թիւրքմենչայ՝ յանձին կայաքողու ի Ռուսս զամենայն երկիրն որ ձգի ընդ մեջ Կուր եւ Երասխ գետոց, զխանութիւնն Երեւանայ որ յայնկոյս եւ որ յայսկոյս Երասխայ, զխանութիւնն Նախջուանու, եւս եւ զղաշտն Մուղան մինչեւ ի եաւանանգիստն Լանքերունի, որով եւ Կասախականն ծով մնայր լրիւ իւրով ի ձեռս Ռուսաց : Ըստ ժ. Գ. յօդուածոյ զաշնագրին այնորիկ ազատութիւն լինէր այնուհետեւ հպատակաց կողմանցն երկրցուն որ անցեալ իցն կամ անցանիցն ի միոյ ի միւս կողմն՝ բնակել կամ դեգերել ի տեղոջ ուր բարեք բուսցի պետութեանն յոր ապաստան լինիցին : Տեսցուք արդ ի մօտոյ երկն սրբալի ինչ ազդեաց յօդուածն այն ի յարաբերութիւնս Հայոց ընդ Ռուսսն եւ ընդ Պարսիկս :

(Շարայարութիւնն ուրիշ անգամ :)

(Iélisavetpol), et les refoula en dehors de la ligne des frontières russes. Les vainqueurs ne s'arrêtèrent pas là : ils voulurent par représailles porter la guerre sur le territoire ennemi et pénétrer dans l'Arménie persane. Les habitants, qui depuis longtemps gémissaient sous l'oppression des gouverneurs que leur imposait la Perse, reçurent les Russes avec empressement, et accoururent leur porter toutes les provisions nécessaires à l'armée.

Au mois de mars, le général Benkendorf, se dirigeant sur l'Araxe, alla s'emparer du village et du monastère d'Edchmiadzin. De son côté, le général Paskévitch, se portant vers le sud, prit Nakhitchévan et vint mettre le siège devant la forteresse d'Abbas-Abad. Les Persans firent retomber sur les Arméniens le ressentiment que ces premiers revers leur inspiraient : ils saccagèrent leurs villages, y mirent le feu et chassèrent les populations au-delà de l'Araxe. Paskévitch défit pour la troisième fois les Persans, commandés par le prince royal Abbas-Mirza, auprès de la forteresse de Djévan-Boulad, qui tomba en son pouvoir. Serdar-Abad et bientôt après Ériwan, ainsi que les villes de Marand et de Tauris, dans l'Aderbéidjan, eurent le même sort. Alors l'empereur crut devoir proposer la paix ; mais le schah repoussa d'abord ces ouvertures. Cependant les Russes lui ayant enlevé les forteresses d'Ourmia et d'Ardébil, il céda, et, par le traité de Tourkmantchaï¹, il consentit l'abandon de tout le territoire qui s'étend entre le Kour et l'Araxe, du khanat d'Ériwan, tant en-deçà qu'au-delà de ce dernier fleuve, du khanat de Nakhitchévan, ainsi que des plaines du Moughan jusqu'au port de Lenkéroun, laissant ainsi à la Russie la domination exclusive de la mer Caspienne. L'article xiv de ce traité portait que les sujets respectifs des deux parties contractantes qui auraient passé ou qui passeraient à l'avenir d'un état dans l'autre, seraient libres de s'établir ou de séjourner partout où le trouverait bon le gouvernement sous la protection duquel ils viendraient se ranger. Nous allons voir tout à l'heure de quelle importance était cette clause pour les rapports des Arméniens avec la Russie et la Perse.

(La suite au prochain numéro.)

¹ Յ. Ֆոնտոն, « Ռուսք ի Փոքրն Ասիա, կամ Արշաւանք մարաջախտին Փասքեիչի յամսն 1828 եւ 1829, » Փարիզ, 1840 :

¹ F. Fonton, la Russie dans l'Asie-Mineure, ou campagnes du maréchal Paskévitch en 1828 et 1829, Paris, 1840.